

УДК: 373.66

Д.Ю. АРАБАДЖІЄВ

СОЦІАЛЬНА РОБОТА З МОЛОДОЮ СІМ'ЄЮ

Арабаджієв Дмитро Юрійович – доцент кафедри соціальної роботи Запорізького національного технічного університету, к.політ.н.

У статті розглянуто основні проблемні питання функціонування сім'ї в Україні. Визначено пріоритетні напрямки соціальної роботи, залежно від типу сімей. Надано визначення поняттю «молода сім'я», обґрунтовано необхідність особливої уваги до цього типу сімей та охарактеризовано специфіку соціальної роботи з молодими сім'ями.

Ключові слова: перехідний період, сім'я, типи сім'ї, соціальна робота, молода сім'я.

В статье рассмотрены основные проблемные вопросы функционирования семьи в Украине. Определены приоритетные направления социальной работы в зависимости от типа семей. Дано определение понятию «молодая семья», обоснована необходимость особого внимания к этому типу семей и охарактеризована специфика социальной работы с молодыми семьями.

Ключевые слова: переходный период, семья, типы семьи, социальная работа, молодая семья.

The main problems of families in Ukraine are under review in the article. The technologies used by Zaporizhzhya regional center of employment are analyzed. The priority ways of social work assignments, depending on the type of families are identified. Determination to the term «young family» is given. The necessity of the special attention to this type of families is proved and the specific of social work with young families is described.

Keywords: transitional period, family, types of family, social work, young family.

© Д.Ю. Арабаджієв, 2012

Постановка проблеми. Сім'я є складним соціокультурним явищем. Вона являє собою практично всі аспекти людської життєдіяльності на всіх рівнях соціальної практики: від індивідуального до суспільно-історичного, від матеріального до духовного.

На сучасному етапі в житті українського суспільства сім'я і сімейний добробут серед переліку цінностей людини виходить на чільне місце. Особливо важливим для українського суспільства є дослідження проблем молоді сім'ї, зумовлене необхідністю пошуків і впровадження в соціальну практику принципів розвитку суспільства і людини.

Негативні явища повсякденного життя дають поштовх соціальній дезадаптації людей у багатьох її проявах і розвитку девіацій. Цей процес, обтяжений станом хронічного емоційного стресу, охопив усі верстви населення і вплинув на складні соціальні структури. В українському суспільстві залишається напружена соціально-економічна ситуація, коли значна частка громадян живуть за межею рідної сім'ї. Економічне неблагополуччя посилюється негативними тенденціями в демографічних процесах, морально-психологічних настановах громадян, поширенням особливо небезпечних епідемій ВІЛ/СНІД та туберкульозу, наркоманії та алкоголізму. Надзвичайно високим є рівень дитячої смертності. Безсистемна зміна моделей господарювання та колапс економічного життя призвели до масового безробіття, перерозподілу трудових ресурсів, переходу легального сектора економіки в «тіньовий», збільшенню трудової, в тому числі нелегальної міграції, злочинності, правового нігілізму, житлових проблем. На місце зруйнованої патерналістської системи соціального захисту лише посту-

пово з'являються елементи механізму державної підтримки сімей.

У даний час в українському суспільстві здійснюється модернізація найважливіших сфер його життєдіяльності, визначаються довгострокові перспективи соціально-економічної політики. Відповідно до них повинен встановитися пріоритет громадянина над державою, коли самореалізація кожного члена суспільства може забезпечити послідовне підвищення життєвого рівня населення, зміцнення економічної і політичної ролі країни в світовій спільноті. Об'єктом і суб'єктом такої політики повинна стати молода сім'я.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичною основою сучасних досліджень сім'ї є праці класиків науковців, що довели роль і місце сім'ї у вихованні особистості, обґрунтували завдання, зміст і методи сімейного виховання (Я.Коменський, Дж.Локк, Ж.-Ж. Руссо, І.Песталоцці, Г.Сковорода, К.Ушинський, П.Лесгафт, А.Макаренко, В.Сухомлинський та ін.).

Сучасні наукові дослідження вивчають роботу із сім'єю в контексті соціальної роботи (Дж. Баріс, І.Грига, В.Гуров); розкривають засади діяльності соціального працівника з акцентом на допомозі сім'ї у вихованні дітей (Ф.Кевля, Т.Лодкіна, Г.Селевко); звертають увагу на розв'язання проблем сім'ї (К.Акстманн, Н.Гарашкіна), на соціальну підтримку різних типів сімей на різних рівнях: державному (Л.Алексеева, С.Дармодехін, В.Бочарова), регіональному (О.Арсентьева, Л.Белічева, Ф.Ільдарханова, Л.Лук'яненко, Г.Новокпонова, Є.Холостова), місцевому (О.Безпалько, О.Самородова). Дослідники приділяють увагу окремим напрямом роботи з сім'єю – опіки над ді-

тьми (С.Бадора, Г.Бевз, Г.Іващенко, Н.Комарова, Д.Мажец, С.Найдьонова, І.Пеша), подоланню насильства в сім'ї (М.Ліборакіна, Е.Нікуліна), підготовки молоді до сімейного життя (В.Кравець), формуванню усвідомленого батьківства і батьківської компетентності (Т.Алексєєнко, І.Братусь, З.Зайцева, Р.Овчарова, Г.Радчук), культури сімейних стосунків і педагогічної культури батьків (Дж. та Е.Бім, В.Костів, В.Сатір, М.Стельмахович, Н.Стіннет), виявленню потреб і проблем сім'ї, дітей (Н.Болдвін, А.Холман), подоланню кризи сім'ї (Г.Репринцева, Т.Шульга, І.Євграфова та ін.).

До проблем молоді сім'ї зверталися такі науковці: А.Макаренко, В.Постовий, Т.Алексєєнко, О.Черкасова (формування педагогічної культури батьків); А.Алексюк, І.Зверева, А.Капська, Л.Коваль, А.Терещенко (науково-педагогічні засади існування системи соціальних служб для молоді сім'ї); Н.Гордєєва, А.Бесєдін, О.Безщотнова, Н.Лавриченко (девіації сімейно-шлюбних відносин), А.Дмитренко, А.Обозова, Ю.Олейник (психологічні фактори подружньої сумісності).

Однак, незважаючи на широкий спектр наукових досліджень, проблема соціальної роботи з молоддю сім'єю є недостатньо дослідженою.

Мета дослідження. Основною метою статті є розкриття особливостей соціальної роботи з молоддю сім'єю, що передбачає постановку наступних завдань:

- надати поняття сім'ї та визначити особливості й напрямки соціальної роботи з сім'єю;
- охарактеризувати нормативно-правову основу соціальної роботи з сім'єю;
- визначити особливості соціальної роботи з сім'єю, залежно від її типу;
- надати визначення поняття «молода сім'я» та розкрити специфіку соціальної роботи з молоддю сім'єю.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сім'я по праву є найскладнішим і суперечливим об'єктом соціального пізнання. Ця складність виявляється в самому позначенні сім'ї як «особливої сфери соціального буття, де люди характеризуються тією властивістю повсякденного спілкування, яке іменується близькістю або первинністю взаємодії» [6, 22]. Існує багато визначень поняття «сім'я» з позиції науки. Зокрема, сім'я – динамічна мала група людей, котрі проживають разом і зв'язані родинними відносинами (шлюб, кровна спорідненість, усиновлення, опіка), спільністю формування і задоволення соціально-економічних та інших потреб, взаємною моральною відповідальністю [8, 12]. Сім'я – це соціально-педагогічний інститут та особлива соціальна система, яка є підсистемою суспільства і поєднує в собі інші підсистеми (членів сім'ї); це первинний контактний колектив [7, 104].

Узагальнюючи перераховані вище визначення, можна сказати, що сім'я відноситься до особливих, фундаментальних груп суспільства. Вона є одночасно соціальною групою і суспільним інститутом.

Існує багато типів сімей. Відповідно до соціально-педагогічного підходу сім'ї класифікують за:

- структурою (повна, неповна);
- матеріальною забезпеченістю (з дуже висо-

ким матеріальним статком; із високим матеріальним статком; із середнім матеріальним статком; із низьким матеріальним статком чи малозабезпечена; сім'я, що перебуває за межею бідності);

- за місцем проживання (міська, сільська);
- за сімейним станом (дискантна, позашлюбна, молода, зріла);
- за кількістю і наявністю нерідних дітей (бездітна, малодітна, багатодітна);
- за якістю сімейних взаємин (опікунська, прийомна, благополучна, неблагополучна – конфліктна, аморальна, маргінальна) тощо.

Сім'я є прикладом унікального поєднання різнопланових збалансованих характеристик. Саме завдяки здатності до врегулювання вона є найгнучкішим елементом соціальної структури, здатним швидко реагувати на внутрішні та зовнішні впливи. Знаходячись у складних взаємовідносинах із суспільством, підпадаючи під вплив з боку його економічної, політичної і правової систем, сім'я, у тому числі і молода сім'я, чинить у відповідь свою дію на суспільство. Перш за все, своєю відтворюючою функцією, що розуміється в найширшому значенні слова, як відтворення членів суспільства.

Сім'я, яка належним чином виконує свої функції, називається здоровою, її основними ознаками є згуртованість, відкритість для встановлення нових стосунків, інтимність, оптимізм і турбота, здатність самостійно вирішувати завдання свого розвитку, ідентичність, готовність до зміни ролей, залучення всіх членів про прийняття сімейних рішень тощо [1, 59].

Перехідний період розвитку суспільства збільшив об'єктивні чинники нестабільності сім'ї. Сім'я опинилася в ситуації перебудови соціально-психологічних основ сімейного способу життя і життєвих цінностей, що спричинило необхідність вироблення нових, адекватніших сучасним умовам та більш ефективних напрямків соціальної роботи з сім'єю.

Соціально-правовим першоджерелом національного законодавства України вважаються документи, розроблені міжнародним співтовариством в Організації Об'єднаних Націй: Загальна декларація прав людини (1948), Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966), Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, а також факультативний протокол (1966) до нього.

У 1997 році Верховною Радою України було прийнято Закон «Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини», що була прийнята 4 листопада 1950 року та вступила в силу 3 вересня 1953 року. Документом, що доповнює Конвенцію з питань захисту соціально-економічних прав, є Європейська соціальна хартія, яка була підписана державами-членами Ради Європи 18 жовтня 1961 року і вступила в силу 26 лютого 1965 року.

Наступними по важливості соціально-правовими нормативами є документи Міжнародної організації праці (МОП). Україна входить до неї з 1954 року. В цілому, соціальна робота з молодими сім'ями регулюється Конституцією України, зако-

нами України «Про соціальні послуги», «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю», «Про попередження насильства в сім'ї», постановою Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо вдосконалення соціальної роботи із сім'ями, дітьми та молоддю» та іншими нормативно-правовими актами.

Соціальна робота з сім'єю – це «система взаємодії соціальних органів держави і суспільства та сім'ї, спрямована на поліпшення матеріально-побутових умов життєдіяльності сім'ї, розширення її можливостей у здійсненні прав і свобод, визначених міжнародними та державними документами, забезпечення повноцінного фізичного, морального й духовного розвитку усіх її членів, залучення до трудового, суспільно-творчого процесу» [9, 6].

Мета соціальної роботи з сім'єю – це соціальна профілактика, соціальна допомога, соціальний патронаж, соціальна реабілітація, надання їй соціально-психологічної, психолого-педагогічної, соціально-медичної, юридичної, інформативно-консультативної, психотерапевтичної допомоги та підтримки з метою вдосконалення її життєдіяльності. При цьому соціальний працівник виступає посередником між сім'єю, державою, громадськими організаціями та законодавчими органами.

Соціальна профілактика полягає у реалізації системи соціально-психологічних, медико-соціальних і правових заходів, спрямованих на усунення умов та причин виникнення проблем, а також системи заходів з профілактики сімейного неблагополуччя, конфліктів, розлучень, стресових станів; у формуванні відповідального батьківства, збереженні репродуктивного здоров'я молоді; в організації роботи щодо запобігання помилок, розрахунків у системі сімейного виховання.

Соціальна допомога має на меті надання різноманітних соціальних послуг сім'ї в умовах конкретного суспільства, конкретної ситуації. Соціальні послуги можуть мати інформаційний, консультативний характер, метою їх є надання психолого-педагогічної, правової, соціально-медичної, матеріальної підтримки сім'ям. Завдання полягає в тому, щоб допомогти сім'ї в цілому і кожному з її членів справитися з повсякденними життєвими труднощами, проблемами.

Соціальний патронаж – один з напрямів соціальної роботи, спрямований на постійне супроводження сімей, які потребують систематичної підтримки, умов, достатніх для забезпечення життєдіяльності соціально незахищених сімей (мало-забезпечених, багатодітних, з дітьми-інвалідами та ін.).

Соціальна реабілітація спрямована на надання допомоги молодій сім'ї з метою подолання сімейних конфліктів, кризових станів, дисгармонії у взаємостосунках, тимчасових або постійних труднощів у життєдіяльності сім'ї, які з'являються внаслідок тяжких захворювань, майнових витрат, конфліктних взаємостосунків, нервово-психічних захворювань, а також допомоги тим, хто опинився у стані безвихідності, безпорадності чи самотності. Крім того, соціальна реабілітація передбачає надання допомоги сім'ям, члени яких мають стійку алкогольну чи наркотичну залежність, повернулися з місць

позбавлення волі тощо. Соціальна робота з сім'єю спрямовується на всю сім'ю в цілому, а також на окремих її членів (дітей, батьків, подружню пару, інших членів родини).

Напрямок соціальної роботи необхідно обирати, враховуючи тип сім'ї, на який ця робота спрямована.

Так, в одну групу можна об'єднати такі типи сімей, як бездітна сім'я, багатодітна сім'я й молодіжна сім'я. Спільність проблем, що об'єднує дані типи сімей, зумовлена складною демографічною й соціально-економічною ситуацією в нашій країні, відповідно, й проблеми, на вирішення яких має бути спрямована робота соціальних працівників, у них спільні, – це, перш за все, матеріальна й житлова проблеми.

Для сучасної української сім'ї характерними є не тільки проблеми, що зумовлені складним матеріальним становищем або незадовільними психологічними умовами, але й інші проблеми. На особливу увагу в цьому плані заслуговують такі типи сімей, як позашлюбна сім'я, вторинно-шлюбна сім'я, міжнаціональна сім'я, що відображають проблеми у соціальному плані (а останні – етносоціальному й етнографічному). Щодо напрямків соціальної роботи з даними типами сімей, то вони, як представляється, мають бути зосереджені на психологічному аспекті. Часто такі сім'ї потребують кваліфікованої юридичної допомоги у вирішенні того або іншого питання. Отже, соціальні працівники при роботі з даними типами сімей мають залучати кваліфікованих спеціалістів інших галузей – психологів, юристів та ін.

Для неповних сімей найбільш типовою проблемою є матеріальна проблема. Залишаючись наодинці з дитиною, мати не в змозі утримувати себе та її. Державна допомога чи аліменти істотно не поліпшують ситуації. Особливо у важкому становищі опиняються матері-студентки, непрацюючі, з кількома дітьми, без житла. Тому неповна сім'я покликана бути об'єктом першочергової матеріальної допомоги з боку державних органів і громадськості. Актуальною для неповних сімей є і проблема поєднання професійної і батьківської ролей, адже достатньо велика частка одиноких матерів не отримують від близького оточення допомоги по догляду і вихованню дітей. Вони готові перекваліфікуватися, змінити графік і місце роботи, зайнятися сумісництвом, надомною працею і та ін., аби лише мати змогу поєднувати роль основного годувальника сім'ї з материнськими обов'язками. Специфічна проблема неповної сім'ї – виховна. Спеціалісти виділяють ряд типових помилок у процесі виховання в неповній сім'ї. Це насамперед – надмірна опіка дитини, що обертається формуванням у неї занижених оцінок, пригніченням самостійності, уповільненням інтелектуального розвитку, психологічними відхиленнями [8]. Інша крайність – відсторонення матері від власне виховного процесу, орієнтація лише на матеріальне забезпечення дитини («щоб вона була не гірше інших») [4]. Поступово це веде до нереальних вимог з боку підлітка, взаємних непорозумінь та конфліктів. Одиноким батькам суттєвою підтримкою є різні форми орга-

нізації вільного часу дітей. Складовою частиною соціальної роботи з неповними сім'ями є правовий захист і підтримка в них дітей та батьків. Незважаючи на економічну кризу, держава надає їм певні виплати, допомоги, компенсації. Їх розміри, форми, механізм отримання змінюються. Тому всім соціальним працівникам важливо стежити за новими законодавчими актами, вчасно допомагати клієнтам сповна реалізувати їхні права та пільги.

Щодо надання соціальної допомоги первинним та вторинним сім'ям, то в нашій країні вона й досі не вважається актуальною, і не тому, що відсутня сама проблема і переживання, з нею пов'язані, а в силу того, що таку ситуацію не вважають проблемою. В останні роки психологи активно обговорюють, які методи консультування більш ефективні для людей, що переживають розлучення, що тільки-но вступили у шлюбні відносини, що мають другий шлюб і дитину від першого чоловіка [3, 6 – 8]. Досвід закордонних колег показує, що ці люди потребують допомоги на різних рівнях.

На сучасному етапі розвитку суспільства дедалі більшого інтересу з боку науковців зазнає дистантна сім'я, сім'я з дефектами виховання, серед яких типовими є конфліктні стосунки між батьками, відсутність часу для занять з дитиною, помилки у вихованні тощо. Виховні можливості такої сім'ї досить обмежені передусім морально-психологічним кліматом. Соціально занедбані діти часто походять із сімей, батьки яких є трудовими емігрантами. За останні роки багато дистантних повних сімей набули статусу неповної або (і) неблагополучної сім'ї, що викликало появу нового комплексу сімейних і дитячих проблем [1].

До особливих, фундаментальних груп суспільства відноситься молода сім'я. Вона є одночасно соціальною групою і суспільним інститутом. Молода сім'я є своєрідною моделлю суспільства, всіх його соціальних зв'язків і відносин. Саме молода сім'я здійснює народження і формування нових членів суспільства.

Молода сім'я – це сім'я в перші три роки після укладення шлюбу (у разі народження дітей – без обмеження тривалості шлюбу), в якій обидва члени не досягли 30-річного віку, а також сім'я, що складається з одного з батьків у віці до 30 років і неповнолітньої дитини [2, 18].

Аналізуючи специфіку сучасної молодшої сім'ї, можна відзначити, що цей тип сім'ї відрізняє те, що в них основна вісь відносин визначається не спорідненістю і батьківством, а шлюбністю (подружні відносини мають перевагу над відносинами між дітьми і батьками, подружжям і родичами), з акцентуванням особистих аспектів [5, 41]. В той же час, молода сім'я – це особлива соціально-психологічна, інтимно-психологічна група, специфіка якої полягає і в тому, що, з одного боку, погляди сучас-

ного молодого покоління на сім'ю і шлюб відображають гуманізацію подружніх відносин, з іншого, збільшується значущість матеріального благополуччя.

Сучасна молода сім'я дуже швидко пристосовується до нових вимог соціокультурного фону, швидше за інші сім'ї реагує на всі суспільні зміни, має перед собою безліч альтернатив шлюбно-сімейної і гендерної поведінки, але в той же час вона помітно залежна від дії зовнішніх обставин (погані житлові умови, обмежені матеріальні можливості, нерідко матеріальна залежність від батьків, проблеми самовизначення та ін.).

Молода сім'я – одна з найбільш незахищених груп населення. Саме вона, в першу чергу, потребує підтримки з боку держави.

Основна мета і завдання соціальної роботи з молодими сім'ями наступні:

- розробка і здійснення заходів зі зміцнення молоді сім'ї як репродуктивної соціальної одиниці;
- адаптація молоді сім'ї в умовах перехідної ринкової економіки;
- поліпшення матеріального, етичного і духовного стану молоді сім'ї;
- створення і розвиток системи служб соціально-психологічної допомоги молодій сім'ї;
- створення сприятливих умов для поєднання соціальної і сімейно-побутової функції молоді сім'ї;
- стимулювання ділової активності молоді;
- організація сімейного дозвілля і відпочинку [9].

Висновки. Соціальна робота з сім'ями потребує вдосконалення і особливої уваги з боку держави, а також диференціації застосовуваних механізмів соціальної допомоги, залежно від типу сімей.

Так, наразі стало актуальним впровадження двох схем роботи із молодими сім'ями. По-перше, це профілактика сімейного неблагополуччя через роботу з підлітками та молоддю щодо відповідального батьківства та підготовки до сімейного життя. По-друге, це безпосередня робота з сім'єю, яка опинилася в складних життєвих обставинах. Причому не можна визначати пріоритетність одного з напрямків – обидва мають здійснюватися паралельно.

Дослідження розвитку соціальної роботи з молодією сім'єю відкриває такі перспективи подальших розвідок у даному напрямку: профілактика сімейного неблагополуччя через роботу з підлітками та молоддю щодо відповідального батьківства та підготовки до сімейного життя; безпосередня робота з сім'єю, яка опинилася в складних життєвих обставинах. Причому не можна визначати пріоритетність одного з напрямків – обидва мають здійснюватися паралельно.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алексеев Т. Ф., Балакірева О. М., Галустян Ю. М., Голук С. В., Гойда Н. Г. Сім'я в умовах становлення незалежної України (1991-2003 роки): Державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2003 р. / Державний ін-т проблем сім'ї та молоді / В.І. Довженко (ред. кол.). – Офіц. вид. – К., 2004. – 252с. : рис., табл. – ISBN 966-8024-58-3.
2. Алексеев Т. Ф., Балакірева О. М., Гойда Н. Г., Жилка Н. Я., Захарченко В.Г. Молода сім'я в Україні: проблеми становлення та розвитку: Тематична державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2002 року / Державний комітет України у справах сім'ї та молоді; Державний ін-т проблем сім'ї та молоді / М.М. Ілляш (ред.), Т.М. Тележенко (ред.). – К. : Державний ін-т

проблем сім'ї та молоді, 2003. – 140с. : табл. – ISBN 966-7902-43-9.

3. Бевз Г. М., Кузьмінський В. О., Доля Н. Г., Нескучаєва О. І., Соколова К. П. Прийомна сім'я: методика створення і соціального супроводу: [Метод. посібник] / Державний центр соціальних служб для молоді Державного комітету України у справах сім'ї та молоді ; Центральний ін-т післядипломної педагогічної освіти АПН України; Представництво благодійної організації «Кожній дитині» в Україні. – К. : Центр стратегічної підтримки, 2005. – 91с. – Бібліогр.: с. 42-43. – ISBN 966-96406-0-1.

4. Бойко А., Бондаренко Н., Брижовата О., Брижоватий Т., Волгіна О. Представництво інтересів соціально вразливих дітей та сімей: Навч. посіб. / Благодійна організація «Соціальна служба «Віфанія»; Школа соціальної роботи ім. В.І.Полтавця НаУКМА / Тетяна Семігіна (ред.). – К. : Четверта хвиля, 2004. – 216с. – Бібліогр.: с. 204-214. – ISBN 966-529-099-1.

5. Демченко І.Л., Іванченко С.М., Костенко К.С., Пеша І.В., Смирнова Г.В. Аналітичний звіт: Моніторинг соціального супроводу сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах / Державна соціальна служба для сім'ї, дітей та молоді; Аналітичний центр «Соціоконсалтинг». – К. : Держсоцслужба, 2006. – 136с. – ISBN 966-7815-84-6.

6. Жаровцева Тетяна Григорівна. Неблагополучна сім'я: своєрідність, проблеми, педагогічна підтримка / АПН України; Південний науковий центр; Південноукраїнський держ. педагогічний ун-т ім. К.Д.Ушинського. – О. : СВД М.П.Черкасов, 2004. – 191с. – Бібліогр.: с. 131-141. – ISBN 966-7467-03-1.

7. Зверева І. Д., Безпалько О. В., Янкович О. І., Бондаренко З. П., Лях Т. Л.. Соціальна робота в Україні: Навч. посібник / Луганський держ. педагогічний ун-т ім. Тараса Шевченка; Християнський дитячий фонд / І.Д. Зверева (заг.ред.), Г.М. Лактіонова (заг.ред.). – 2. вид., перероб. і доп. – К. : ДЦССМ, 2004. – 256с. – Бібліогр.: у кінці розділів. – ISBN 966-8568-19-2.

8. Трубавіна І.М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю: Навчальний посібник / Державний центр соціальних служб для молоді. – К. : ДЦССМ, 2002. – 132с. – Бібліогр.: в кінці тем. – ISBN 966-7815-16-1.

9. Форми і методи роботи з молоддю сім'єю: Зб. метод. матеріалів для працівників соціальних служб для молоді / Український держ. центр соціальних служб для молоді / З.Г. Зайцева (упоряд.). – К., 2000. – 68с. – (Цикл «Молода сім'я»; Вип.5).